

Παλαιολόγειες
αντανακλάσεις
στην τέχνη της Κύπρου (1261-1489)

Palaeologan
reflections
in the art of Cyprus (1261-1489)

Παλαιολόγειες αντανakλάσεις

στην τέχνη της Κύπρου (1261-1489)

Palaeologan reflections

in the art of Cyprus (1261-1489)

ΙΔΡΥΜΑ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ Γ΄ / ΥΦΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

Επιμέλεια Καταλόγου
Δρ Ιωάννης Α. Ηλιάδης

Παλαιολόγειες αντανακλάσεις

στην τέχνη της Κύπρου (1261-1489)

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ Γ΄
29/1/2019 – 30/7/2019

Η Έκθεση εντάσσεται στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης
του Έτους Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2018

ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2019

ARCHBISHOP MAKARIOS III FOUNDATION / DEPUTY MINISTRY OF TOURISM

CATALOGUE OF THE EXHIBITION

Editor of the Catalogue
Dr Ioannis A. Eliades

Palaeologan reflections

in the art of Cyprus (1261-1489)

**BYZANTINE MUSEUM
OF THE ARCHBISHOP MAKARIOS III FOUNDATION**
29/1/2019 – 30/7/2019

The Exhibition is organized with the Conclusion
of the European Cultural Heritage Year 2018

LEFKOSIA 2019

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

ΔΙΟΡΓΑΝΩΤΕΣ • Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄ και Υφυπουργείο Τουρισμού
ΓΕΝΙΚΟΣ ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ • Χρίστος Κουκλιώτης
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ • Δρ Ιωάννης Α. Ηλιάδης
ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ • Σπύρος Νάσaiνας
ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ • Φίλιος Φιλοκύπρου
ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΕΡΓΩΝ • Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου, Ιερά Μητρόπολη Λεμεσού,
Ιερά Μονή Αγίου Νεοφύτου
ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚ ΜΕΡΟΥΣ ΤΟΥ ΥΦΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ • Χριστόδουλος Παπαχριστοδούλου
ΧΟΡΗΓΟΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ • Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου (ΡΙΚ)

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ • Δρ Ιωάννης Α. Ηλιάδης
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΣΥΝΕΡΓΑΤΗΣ • Δρ Χαράλαμπος Γ. Χοτζάκογλου
ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ • Πόπη Μουπαγιατζή
ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ • Δημήτριος Δούμας
ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ, ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ και ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ • Θεόδωρος Κακουλλής
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΣΕΙΣ • Κωνσταντίνος Στυλιανού, Αθανάσιος Αθανασίου
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ • Βυζαντινό Μουσείο Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄,
Ιερά Μητρόπολη Μόρφου, Ιερά Μονή Αγίου Νεοφύτου
ΕΚΤΥΠΩΣΗ • Τυπογραφεία Κασουλίδης

© Copyright Λευκωσία 2019

ΓΙΑ ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ: Οι συγγραφείς

ΓΙΑ ΤΙΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ: Οι αναφερόμενοι φορείς και αρχεία

ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ: Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΟ: info@makariosfoundation.org.cy

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΑ: www.makariosfoundation.org.cy

ISBN 978-9963-556-73-1

Απαγορεύεται απολύτως, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη, η καθ' οιονδήποτε τρόπο ή οιοδήποτε μέσον (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό, σε οιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

EXHIBITION CONTRIBUTORS

ORGANIZERS • Archbishop Makarios III Foundation and Deputy Ministry of Tourism

GENERAL COORDINATION • Christos Koukliotis

CURATOR • Dr Ioannis A. Eliades

MUSEOLOGICAL STUDY • Spyros Nasainas

TECHNICAL SUPPORT • Philios Philokyprou

LOAN OF ARTWORKS • Holy Archbishopric of Cyprus, Holy Bishopric of Limassol,
Holy Monastery of Saint Neophytos

DEPUTY MINISTRY OF TOURISM COORDINATOR • Christodoulos Papachristodoulou

MEDIA SPONSOR • Cyprus Broadcasting Corporation (CyBC)

CATALOGUE CONTRIBUTORS

EDITOR • Dr Ioannis A. Eliades

SCIENTIFIC PARTNERS • Dr Charalampos G. Chotzakoglou

TEXT EDITING • Popi Moupagiatzi

TEXTS TRANSLATION • Demetrios Doulas

DESIGN AND LAYOUT • Theodoros Kakoullis

PHOTOGRAPHS • Constantinos Stylianou, Athanasios Athanasiou

PHOTO ARCHIVES • Byzantine Museum of the Archbishop Makarios III Foundation,
Holy Bishopric of Morphou, Holy Monastery of Saint Neophytos

PRINTING • Cassoulides Masterprinters

© Copyright Lefkosia 2019

FOR THE TEXTS: The Authors

FOR THE PHOTOS: The Archives and the Institutions involved

ABOUT THE BOOK: Archbishop Makarios III Foundation

E-MAIL: info@makariosfoundation.org.cy

WEBSITE: www.makariosfoundation.org.cy

ISBN 978-9963-556-73-1

It is strictly prohibited to copy (digital, mechanical or other), photocopy and reprint, rent, lent, translate, adjust, broadcast to the public, in any form and use the whole or part of this work without written permission of the publisher.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

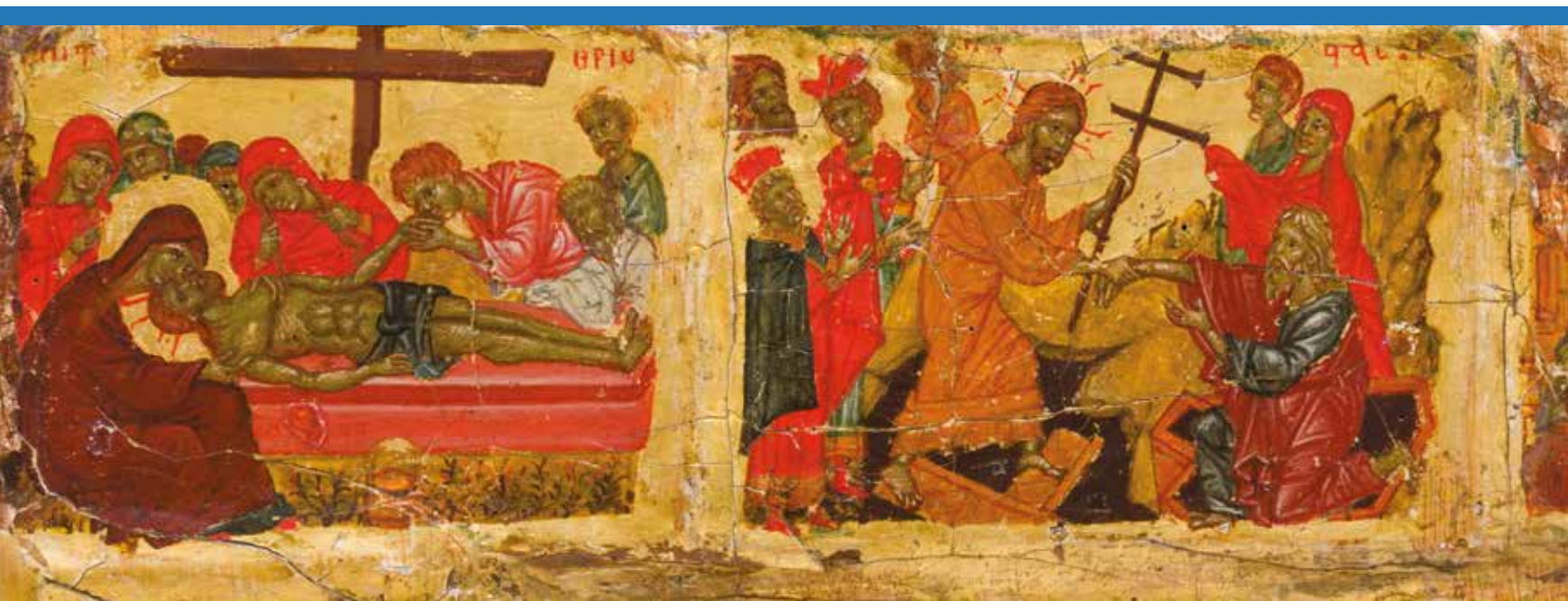
Α.Μ. Αρχιεπίσκοπος Κύπρου, κ.κ. Χρυσόστομος Β΄	14
Σάββας Περδίας, Υφυπουργός Τουρισμού	15
Ανδρέας Κεττής, Επικεφαλής Γραφείου Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στην Κύπρο	16

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Χρίστος Κουκλιώτης, Γενικός Διευθυντής Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄	20
--	----

ΜΕΛΕΤΕΣ

Χρυσοβαλάντης Κυριάκου, <i>Τὸ ἐκεῖσε δουλεύειν ἑλληνικόν</i> : οι εκκλησιαστικές σχέσεις μεταξύ Κύπρου και Βυζαντίου στο λυκόφως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (1261-1489)	24
Χαράλαμπος Χοτζάκογλου, Δεισδύοντας στην παλαιολόγειο μνημειακή ζωγραφική της Κύπρου	33
Michele Bacci, Η κοινή χρήση της επικρατούσας βυζαντινής θρησκευτικής ζωγραφικής: η παλαιολόγεια τέχνη στην Αμμόχωστο	52
Ελισάβετ Γιώτα, Η παραγωγή των χειρογράφων στην Κύπρο, 13ος-15ος αιώνας	62
Ιωάννης Ηλιάδης, Παλαιολόγειες αντανάκλασεις στη ζωγραφική της Λατινοκρατούμενης Κύπρου (1261-1489)	72
Ιωάννης Ηλιάδης, Κατάλογος Εκθεμάτων	93
Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου, Η εικόνα της Παναγίας Παλλουριώτισσας	148
Δημήτριος Τριανταφυλλόπουλος, Επιστύλιο Καλοπαναγιώτη	157
Ανδρέας Γιακόβλεβιτς, Παλαιολόγειοι Κώδικες της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου	172

CONTENTS

FOREWORDS

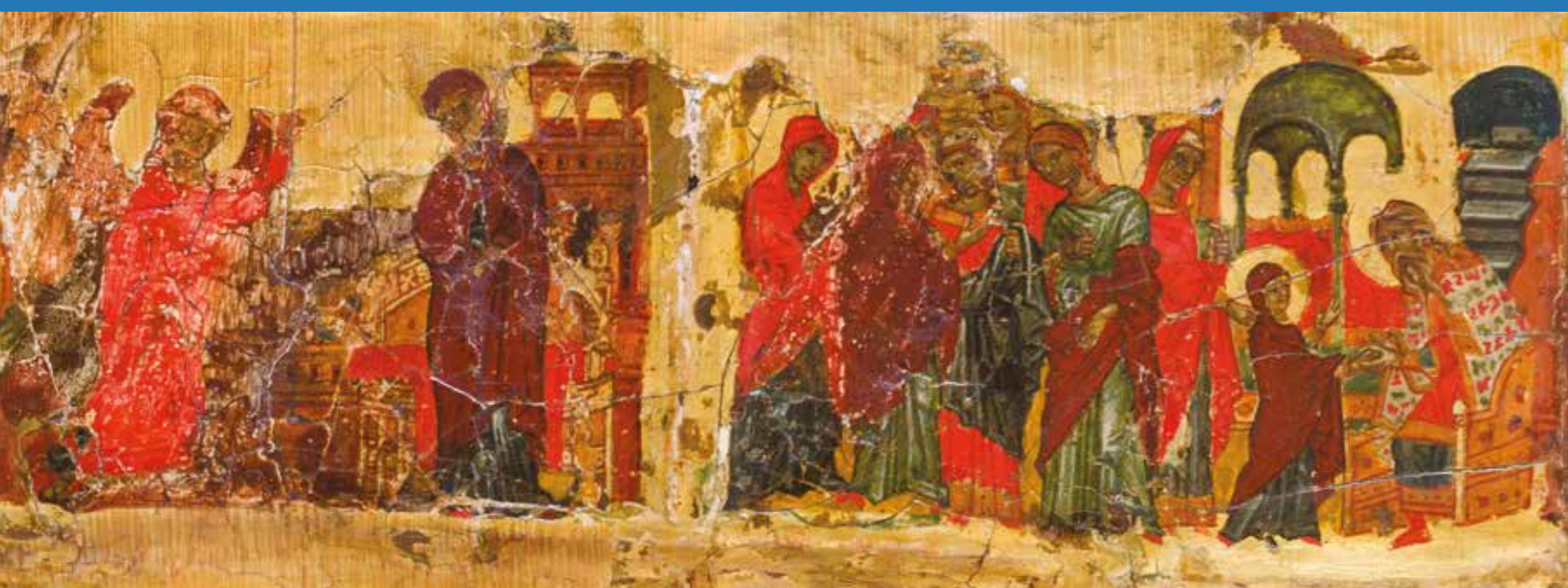
H.B. the Archbishop of Cyprus, Chrysostomos II	14
Savvas Perdios, Deputy Minister of Tourism	15
Andreas Kettis, Head of the European Parliament Office in Cyprus	16

INTRODUCTORY NOTE

Christos Koukliotis, General Director of the Archbishop Makarios III Foundation	20
---	----

STUDIES

Chrysovalantis Kyriacou, “...and the Greek people there had become enslaved...”: Ecclesiastical relations between Cyprus and Byzantium in the twilight of the Byzantine Empire (1261-1489)	24
Charalampos Chotzakoglou, Delving into the Palaeologan monumental painting of Cyprus	33
Michele Bacci, Sharing the Authority of Byzantine Religious Painting: Palaiologan Art in Famagusta	52
Elizabeth Yota, Production of manuscripts in Cyprus, 13th-15th century	62
Ioannis Eliades, Palaeologan reflections in the painting of Cyprus under Latin rule (1261-1489)	72
Ioannis Eliades, Exhibits Catalogue	93
Christodoulos Hadjichristodoulou, The icon of Our Lady Pallouriotissa	148
Demetrios Triantafyllopoulos, Iconostasis beam from Kalopanagiotis	157
Andreas Jakovljević, Palaeologan Codes of the Holy Archbishopric of Cyprus	172

“...and the Greek people there had become enslaved...”: Ecclesiastical relations between Cyprus and Byzantium in the twilight of the Byzantine Empire (1261-1489)

Dr Chrysovalantis Kyriacou, Historian

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΥΠΟΤΑΓΗ των Ορθόδοξων Κυπρίων στην Εκκλησία της Ρώμης και τη Λατινική Εκκλησία του νησιού (που είχε ιδρυθεί μόλις το 1196) αποτελεί προέκταση της πολιτικής κατάκτησης της Κύπρου από τους Σταυροφόρους το 1191 (τὸ ἐκεῖσε δουλεῦν ἐλληνικόν, κατά τον Γρηγόριο Β΄ τον Κύπριο)¹. Σε γενικές γραμμές, η πολιτική των παπών απέναντι στους Ορθόδοξους Κυπρίους μετά το 1260 και την επιβολή της *Κυπρίας Διατάξεως* ή *Bulla Cypria*² χαρακτηριζόταν από την αρχή «*una fide, diverso ritu*» («μία πίστη, διάφορα λειτουργικά τυπικά»): γινόταν, δηλαδή, διάκριση μεταξύ ορθοδοξίας και ορθοπραξίας: εφόσον οι Κύπριοι αναγνώριζαν, έστω και τυπικά, την παπική δικαιοδοσία και αυθεντία σε θέματα πίστης, οι διάφορες λειτουργικές τους παραδόσεις και τα ιδιαίτερα έθιμα γίνονταν σεβαστά και προστατεύονταν (ή, τουλάχιστον, όφειλαν να προστατεύονται) από τον πάπα³. Η βυζαντινή οπτική, όμως, ήταν διαφο-

ΤΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΥΠΟΤΑΓΗ των Ορθόδοξων Κυπρίων στην Εκκλησία της Ρώμης και τη Λατινική Εκκλησία του νησιού (που είχε ιδρυθεί μόλις το 1196) was, basically, the result of the political conquest of Cyprus by the Crusaders in 1191 (“the Greek people there had become enslaved”, according to Gregory II of Cyprus).¹ In general, papal policy towards the Orthodox Cypriots after 1260 and the imposition of the *Constitutio* or *Bulla Cypria*² was highlighted by the principle “*una fide, diverso ritu*” (“one faith, different rites”); a distinction was, thus, made between orthodoxy and orthopraxy: since the Cypriots acknowledged, albeit formally, papal jurisdiction and supremacy on doctrinal issues, their liturgical traditions and practices were respected and protected (or at least ought to be protected) by the pope.³ However, the Byzantine point

¹ W. Lameere (εκδ.), *The Autobiography of George of Cyprus (Ecumenical Patriarch Gregory II)*, (μτφρ. Α. Pelendrides), London 1993, 20. Για τον Γρηγόριο Β΄, βλ. γενικά τη μελέτη του Α. Papadakis, *Crisis in Byzantium. The Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)*, New York 1983. Σημαντικές μελέτες για την υπό εξέταση περίοδο: Θ. Παπαδόπουλος (επιμ.), «Η Εκκλησία Κύπρου κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας», *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Δ΄, Λευκωσία 1995, 543-665· Β. Εγγλεζάκης, *Είκοσι μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου (4ος έως 20ός αἰών)* (Athens, 1996); Ν. Coureas, *The Latin Church in Cyprus, 1195-1312*, Aldershot-Brookfield 1997· Α. Nicolaou-Konnari και C. D. Schabel (επιμ.), *Cyprus: Society and Culture, 1191-1374*, Leiden-Boston 2005· Ν. Coureas, *The Latin Church in Cyprus, 1313-1378*, Nicosia 2010· C. D. Schabel, *Greeks, Latins, and the Church in Early Frankish Cyprus*, Farnham-Burlington 2010· Chr. Kyriacou, *Orthodox Cyprus under the Latins, 1191-1571: Society, Spirituality, and Identities*, Lanham, Maryland-London 2018.

² C. D. Schabel (εκδ.), *Bullarium Cyprium. Papal Letters Concerning Cyprus*, τ. Ι, Nicosia 2010, αρ. f-35· Ν. Coureas και C. D. Schabel (εκδ.), *The Cartulary of the Cathedral of Holy Wisdom of Nicosia*, Nicosia 1997, αρ. 25· J. Darrouzès, “Textes synodaux chypriotes”, *Revue des études byzantines* 37 (1979), 6-22, 82-86· G. A. Ioannides, “La Constitutio o Bulla Cypria Alexandri Papae IV del Barberinianus graecus 390”, *Orientalia Christiana Periodica* 66 (2000), 335-372.

³ G. Avvakumov, *Die Entstehung des Unionsgedankens. Die lateinische Theologie des Hochmittelalters in der Auseinandersetzung mit dem Ritus der Ostkirche*, Berlin 2002· C. D. Schabel και Ν. Tsougarakis, “Pope Innocent III, the Fourth Lateran Council, and Frankish Greece”, *Journal of Ecclesiastical History* 67.4 (2016), 741-759· Ν. Coureas, “One faith

¹ *The Autobiography of George of Cyprus (Ecumenical Patriarch Gregory II)*, ed. W. Lameere and trans. A. Pelendrides (London, 1993), 20-21. On Gregory II see generally the study by A. Papadakis, *Crisis in Byzantium. The Filioque Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289)* New York, 1983. Important studies on the period under examination include: Th. Papadopoulos, “Η Έκκλησία Κύπρου κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας”, *Ιστορία της Κύπρου*, vol. IV, ed. Th. Papadopoulos, Nicosia, 1995, 543-665; B. Englezakis, *Είκοσι μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου (4ος έως 20ός αἰών)* (Athens, 1996); Ν. Coureas, *The Latin Church in Cyprus, 1195-1312*, Aldershot-Brookfield, 1997; Α. Nicolaou-Konnari and C. D. Schabel (eds), *Cyprus: Society and Culture, 1191-1374*, Leiden-Boston, 2005; Ν. Coureas, *The Latin Church in Cyprus, 1313-1378*, Nicosia, 2010; C. D. Schabel, *Greeks, Latins, and the Church in Early Frankish Cyprus*, Farnham-Burlington, 2010; Chr. Kyriacou, *Orthodox Cyprus under the Latins, 1191-1571: Society, Spirituality, and Identities*, Lanham, Maryland-London, 2018.

² *Bullarium Cyprium. Papal Letters Concerning Cyprus*, vol. I, ed. C. D. Schabel, Nicosia, 2010, no. f-35; *The Cartulary of the Cathedral of Holy Wisdom of Nicosia*, ed. Ν. Coureas and C. D. Schabel, Nicosia, 1997, no. 25; J. Darrouzès, «Textes synodaux chypriotes», *Revue des études byzantines* 37 (1979), 6-22, 82-86; G. A. Ioannides, «La Constitutio o Bulla Cypria Alexandri Papae IV del Barberinianus graecus 390», *Orientalia Christiana Periodica* 66 (2000), 335-72.

³ G. Avvakumov, *Die Entstehung des Unionsgedankens. Die lateinische Theologie des Hochmittelalters in der Auseinandersetzung mit dem Ritus der Ostkirche*, Berlin, 2002; C. D. Schabel and Ν. Tsougarakis, “Pope Innocent III, the Fourth Lateran Council, and Frankish Greece”, *Journal of Ecclesiastical History* 67.4 (2016), 741-59; Ν. Coureas, “One faith but several rites: the application of canon 9 of Lateran IV on Cyprus (1215-1570) and the wider Mediterranean context”, *Sacrum w mieście* 1 (2016), 95-109.

ρετική· διάκριση μεταξύ ορθοδοξίας και ορθοπραξίας δεν υφίστατο, δόγμα και λειτουργική πράξη ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα και η «μη ορθή» τήρηση του τυπικού είχε συνυποδηλώσεις θεολογικές και δογματικές⁴. Αυτό, άλλωστε, αναφέρει και η *Ομολογία Πίστεως* των Οσιομαρτύρων της Καντάρας, οι οποίοι εκτελέστηκαν από τους Φράγκους με παπική παρότρυνση στα 1231, λόγω της άρνησής τους να αποδεχθούν το «ορθόν» της χρήσης των αζύμων: «καὶ κρατοῦμεν καὶ λειτουργοῦμεν καὶ πιστεύομεν καὶ ὁμολογοῦμεν· κἂν μυρίους θανάτους δὲ ἀποθανεῖν ἡμᾶς τὴν τοιαύτην ἡμῶν πίστιν οὐκ ἀρνούμεθα»⁵.

Παρά το γεγονός ότι οι Λατίνοι δεν επιχειρούσαν συνήθως να επιβάλουν με τρόπο άμεσο τα δικά τους δόγματα και τις δικές τους λειτουργικές πρακτικές, απαιτούσαν αναγνώριση της δικής τους ορθοδοξίας και ορθοπραξίας (όπως συνέβαινε, λ.χ., με τη λατινική χρήση του άζυμου άρτου στη Θεία Κοινωνία, έθιμο το οποίο οι Ορθόδοξοι απέρριπταν ως αιρετικό, αν και οι Λατίνοι αποδέχονταν τη βυζαντινή χρήση ένζυμου άρτου)⁶. Από την πλευρά τους, οι Ορθόδοξοι Κύπριοι απαντούσαν συχνά με συγκεκριμένες (ή μη) κριτικές, υποδεικνύοντας την ασυμβατότητα του «ορθού» δόγματος με τη «μη ορθή» λειτουργική πρακτική και απορρίπτοντας τα δυτικά δόγματα ως αιρετικά⁷. Καθ' όλη τη διάρκεια της φραγκικής και βενετικής κυριαρχίας, τα πλέον ακανθώδη ζητήματα μεταξύ Ορθοδόξων και Λατίνων ήταν τα εξής: (α) η λατινική ερμηνεία του παπικού πρωτείου· (β) η λατινική χρήση των αζύμων· (γ) το λατινικό δόγμα του *Filioque*· (δ) το λατινικό δόγμα της μακαρίας θεωρίας (*visio beatifica*)· (ε) το λατινικό δόγμα του Καθαρτηρίου· και (στ) η λατινική απόρριψη εκδηλώσεων σεβασμού προς τα Τίμια Δώρα κατά τη Μεγάλη Είσοδο (πριν, δηλαδή, από τη στιγμή της μετουσίωσης)⁸.

Το καίριο ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσον η λατινοκρατούμενη Κύπρος παρέμεινε (θρησκευτικά, ιδεολογικά και πολιτιστικά) κομμάτι της Ορθόδοξης

of view was different; there was no distinction between orthodoxy and orthopraxy; doctrine and liturgical praxis were inextricably linked and the “improper” observance of liturgical rite entailed theological and doctrinal implications.⁴ As mentioned in the *Confession of Faith* of the Kantara Monks, whose martyrdom in 1231 was encouraged by the pope due to their refusal to accept the validity of the Latin use of unleavened bread in the Eucharist, “we uphold and worship and believe and confess: even if we die a thousand deaths, this is our faith and we do not reject it”.⁵

Although the Latins did not attempt to directly impose their own doctrines and liturgical practices on the Orthodox, they demanded respect towards their own version of orthodoxy and orthopraxy (see, e.g., the controversy over the Latin use of unleavened bread in the Eucharist: a practice that the Orthodox rejected as heretical, although the Latins accepted the use of leavened bread by the Orthodox).⁶ Orthodox Cypriots often responded to these demands with covert (or open) criticisms, underlying the incompatibility between “correct” doctrines and “incorrect” liturgical practices, and condemning the Western doctrines as heretical.⁷ Throughout the Frankish and Venetian rule, the thorniest issues between Orthodox and Latin Christians focused on the following points: (a) the Latin interpretation of papal supremacy; (b) the Latin use of unleavened bread; (c) the Latin doctrine of the *Filioque*; (d) the Latin doctrine of the Beatific Vision (*visio beatifica*); (e) the Latin doctrine of Purgatory; and (f) the Latin rejection of Orthodox reverence towards the Holy Gifts during the Great Entrance (namely before the moment of transubstantiation).⁸

The crucial question is whether Latin-ruled Cyprus remained part of the Orthodox Byzantine ecumene (religiously, ideologically and culturally), despite being under a “peculiar” regime of political and ecclesiastical subjugation. The careful and systematic examination of this question has led me to the conclusion that, despite

but several rites: the application of canon 9 of Lateran IV on Cyprus (1215-1570) and the wider Mediterranean context”, *Sacrum w mieście* 1 (2016), 95-109.

⁴ Y. P. Avvakumov, “The controversy over the baptismal formula under Pope Gregory IX”, στο M. Hinterberger και C. D. Schabel (επιμ.), *Greeks, Latins, and Intellectual History, 1204-1500*, Leuven – Paris – Walpole, Massachusetts 2011, 69-84.

⁵ *Editio princeps*, στο Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (υποσ. 1), 234. Βλ., επίσης, *Bullarium Cyprium* (υποσ. 2), τ. I, αρ. d-6· *The Cartulary* (υποσ. 2), αρ. 69· Θ. Παπαδόπουλος, «Μαρτύριον Κυπρίων», στο A. N. Μιτσίδης (επιμ.), *Τόμος Αναμνηστικός επί τη 50ετηρίδι του περιοδικού «Απόστολος Βαρνάβας» (1918-1968)*, Λευκωσία 1975, 307-338· A. D. Beihammer και C. D. Schabel, «Two Small Texts on the Wider Context of the Martyrdom of the Thirteen Monks of Kantara in Cyprus, 1231», στο E. M. Guirao και M. M. Filactós (επιμ.), *Polyptychon/Πολύπτυχον. Homenaje a Ioannis Hassiotis/Αφιέρωμα στον Ιωάννη Χασιώτη*, Granada 2008, 69-81.

⁶ C. D. Schabel, «The Quarrel over Unleavened Bread in Western Theology, 1234-1439», στο Hinterberger και Schabel, *Greeks...* (υποσ. 4), 85-127.

⁷ Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (υποσ. 1), 38-43.

⁸ Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (υποσ. 1), σποράδην, ιδίως 62-66. Για το καθρέφτισμα των θεολογικών συγκρούσεων στην κυπριακή τέχνη του 13ου αιώνα, βλ. γενικά τις μελέτες των Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Χ. Χοτζάκογλου και Ι. Ηλιάδη στον σημαντικό τόμο Ι. Ηλιάδης (επιμ.), *Κυπριακό τω τρόπω-Maniera Cypria. Η ζωγραφική του 13ου αιώνα στην Κύπρο ανάμεσα σε δύο κόσμους*, Λευκωσία 2017.

⁴ Y. P. Avvakumov, “The controversy over the baptismal formula under Pope Gregory IX”, *Greeks, Latins, and Intellectual History, 1204-1500*, eds M. Hinterberger και C. D. Schabel, Leuven-Paris-Walpole, Massachusetts, 2011, 69-84.

⁵ *Editio princeps* in Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (note 1), 234. See also, *Bullarium Cyprium* (note 2), vol. I, no. d-6; *The Cartulary* (note 2), no. 69; Th. Papadopoulos, “Μαρτύριον Κυπρίων”, Τόμος Αναμνηστικός επί τη 50ετηρίδι του περιοδικού ‘Απόστολος Βαρνάβας’ (1918-1968), ed. A. N. Mitsides, Nicosia, 1975, 307-38; A. D. Beihammer και C. D. Schabel, “Two Small Texts on the Wider Context of the Martyrdom of the Thirteen Monks of Kantara in Cyprus, 1231”, *Polyptychon/Πολύπτυχον. Homenaje a Ioannis Hassiotis/Αφιέρωμα στον Ιωάννη Χασιώτη*, ed. E. M. Guirao και M. M. Filactós, Granada, 2008, 69-81.

⁶ C. D. Schabel, “The Quarrel over Unleavened Bread in Western Theology, 1234-1439”, *Greeks*, eds Hinterberger και Schabel (note 4), 85-127.

⁷ Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (note 1), 38-43.

⁸ Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (note 1), esp. 62-66. On the reflection of the theological controversis in 13th-century Cypriot art, see generally the studies by D. D. Triantaphyllopoulos, Ch. Chotzakoglou και I. Eliades in the important volume *Κυπριακό τῷ τρόπῳ-Maniera Cypria. Η ζωγραφική του 13^{ου} αιώνα στην Κύπρο ανάμεσα σε δύο κόσμους*. Βυζαντινό Μουσείο Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ’ (19/1/2017-31/7/2017), ed. I. Eliades, Nicosia, 2017.

βυζαντινής οικουμένης, έστω υπό ιδιόμορφο καθεστώς πολιτικής και εκκλησιαστικής υποταγής. Η διεξοδική διερεύνηση του θέματος μάς οδήγησε στο συμπέρασμα ότι, παρά τον μακραίωνα συγχρωτισμό και την εκ πρώτης όψεως αρμονική συμβίωση των διάφορων εθνοτικών και θρησκευτικών κοινοτήτων της Κύπρου, στο πλαίσιο της υποταγής τους στους Λατίνους, δεν έχουμε απόλυτη αφομοίωση – που θα οδηγούσε, για παράδειγμα, στην εθνογένεση. Τα ποτάμια των θρησκευτικών πεποιθήσεων και των πολιτιστικών χαρακτηριστικών συναντιούνται και ανταλλάσσουν νερά, ποτέ όμως δεν σμίγουν στην ίδια κοίτη⁹.

Όπως αναφέραμε και πιο πάνω, η διατήρηση της Ορθόδοξης κυπριακής ταυτότητας στηρίχθηκε, εν πολλοίς, στην ανάπτυξη μιας πληθώρας μηχανισμών μη βίαιης αντίστασης. Αν και δεν αρνούμαστε την πιθανή δημιουργία ομάδας λατινοφρόνων, οι οποίοι διατηρούσαν μεν το βυζαντινό λειτουργικό τυπικό, αλλά αναγνώριζαν ειλικρινώς την παπική εξουσία, φαίνεται ότι η ύπαρξη μιας ιδιότυπης ελληνικής Εκκλησίας «Ουνιτών», όπως έχει υποστηριχθεί παλαιότερα και πιο πρόσφατα¹⁰, δεν τεκμηριώνεται. Αντιθέτως, μπορούμε να μιλήσουμε για προσαρμοστικότητα και διαφορετικές στάσεις των Ελλήνων απέναντι στους Λατίνους, που διέπονταν από διάφορους παράγοντες και καθορίζονταν από την εναλλαγή πολιτικών, θρησκευτικών, κοινωνικών και οικονομικών ρόλων και πλαισίων, αντικατοπτρίζοντας έτσι τις ανάγκες και την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης φύσης¹¹.

Πώς τεκμηριώνεται, όμως, η Ορθόδοξη βυζαντινή ταυτότητα των λατινοκρατούμενων Ελλήνων της Κύπρου; Ας σκιαγραφήσουμε εν συντομία ορισμένες πτυχές των εκκλησιαστικών σχέσεων μεταξύ Κύπρου και Βυζαντίου από την παλαιολόγια ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης (1261) έως το τέλος της φραγκικής κυριαρχίας στο νησί (1489), κατά τις αρχές, δηλαδή, της μεταβυζαντινής εποχής.

Επί Οικουμενικού Πατριάρχου Γρηγορίου Β΄ του Κυπρίου έχουμε διατύπωση της Ορθόδοξης θέσης περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος (Σύνοδος των Βλαχερνών, 1285), ως απάντηση στην ενωτική Σύνοδο της

⁹ Πρβλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις του Χ. Χοτζάκογλου για τη λεγόμενη *maniera Cypria* στο «Αναγνηλαφώντας τη ζωγραφική του 13ου αιώνα στην Κύπρο», στο Ηλιάδης, *Κυπριακό το τρόπο* (υποσ. 8), 36-42.

¹⁰ Βλ., π.χ., Π. Ι. Κιμίτσης, «Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου επί Φραγκοκρατίας», *Κυπριακά Σπουδαί* 47 (1983), 23-25, 31, 37-52· Ν. Κουρέας, «Η Μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων επί Φραγκοκρατίας», *Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορικών Σπουδών* 2 (1994), 285· Εγγλεζάκης, *Είκοσι μελέται* (υποσ. 1), 45-46, 293, 316· C. D. Schabel, «The Status of the Greek Clergy in Early Frankish Cyprus», στο Julian Chrysostomides και Charalambos Dendrinos (επιμ.), «*Sweet Land...*», *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Camberley 2006, 199 [αναδημ. Schabel, *Greeks, Latins, and the Church*, I].

¹¹ Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (υποσ. 1), σποράδην, ιδίως xviii-xx, 223-226. Πρβλ. την περίπτωση του Φαλητρίου Hamilton (περ. 1300), ενός εικονογραφημένου χειρόγραφου κώδικα στην κατοχή της βασιλείσσης Καρλόττας Λουζινιάν, εγγονής του δεσπότη του Μορέως Θεόδωρου Παλαιολόγου, που φαίνεται να αντικατοπτρίζει το κλίμα της θρησκευτικής και πολιτιστικής αλληλεπίδρασης μεταξύ λατινικής Δύσης και βυζαντινής Ανατολής: Κ. Μ. Βαφειάδης, «Εικονογραφημένα χειρόγραφα της Κύπρου, 1191-1303», στο Ηλιάδης, *Κυπριακό το τρόπο* (υποσ. 8), 76-78.

Εικ. 1 Codex Athonensis Stauroinicetanus 62 (14ος/15ος αι.), ff. 295 (recto-verso). Ο κώδικας περιέχει την εγκύκλιο επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη Καλλίστου Α΄ προς τους Κυπρίους (1361-1362), ένα ιδιαίτερα σημαντικό έγγραφο με αντιλατινικό και ησυχαστικό περιεχόμενο. (*Δημοσίευση κατόπιν ευγενούς παραχώρησης της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος.*)

Fig. 1 Codex Athonensis Stauroinicetanus 62 (14th/15th c.), ff. 295 (recto-verso). The codex contains the encyclical letter by Ecumenical Patriarch Kallistos I to the Cyprus (1361-1362), a highly important document of anti-Latin and hesychast nature. (Courtesy of Holy Monastery of Stauroniketa, Mount Athos.)

the long-term interaction and seemingly harmonious coexistence of the various ethnoreligious communities of Cyprus in the context of Latin hegemony, there was no complete homogenisation that would have led to a process of ethnogenesis. The rivers of religious beliefs and cultural traditions converged and flowed together, yet their waters never shared the same riverbed.⁹ As already mentioned above, the preservation of Orthodox Cypriot identity was largely the result of a plethora of mechanisms of non-violent resistance. Although the possible formation of a separate group of Byzantine-rite Latinisers, sincerely acknowledging papal authority, cannot be excluded, it seems that the existence of a distinct Greek “Uniate” Church (as has been argued by scholars in the past and more recently),¹⁰ is not

⁹ Cf. the insightful observations by Ch. Chotzakoglou on the so-called “*maniera Cypria*” in “Αναγνηλαφώντας τη ζωγραφική του 13ου αιώνα στην Κύπρο”, in Eliades (ed.), *Κυπριακό το τρόπο* (note 8), 36-42.

¹⁰ See e.g. P. I. Kirmitises, “Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου επί Φραγκοκρατίας”, *Κυπριακά Σπουδαί* 47 (1983), 23-25, 31, 37-52; Ν. Κουρέας, “Η Μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων επί Φραγκοκρατίας”, *Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορικών Σπουδών* 2 (1994), 285; Englezakis, *Είκοσι μελέται* (note 1), 45-46, 293, 316; C. D. Schabel, “The Status of the Greek Clergy in Early Frankish Cyprus”, “*Sweet Land...*”, *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, ed. J. Chrysostomides and Ch. Dendrinos, Camberley, 2006, 199 [rpt. Schabel, *Greeks, Latins, and the Church*, I].

Λυώνος (1274) και το λατινικό δόγμα του *Filioque*, το οποίο αποδέχονταν ο προκάτοχος του Γρηγορίου, Ιωάννης Βέκκος, όπως και ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος. Κατά τον Γρηγόριο, το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται «εκ του Πατρός διά του Υιού» (όχι και «εκ του Πατρός και εκ του Υιού»)· η φόρμουλα αυτή φαίνεται να απηχείται στη μακροσκελή ομολογία πίστεως της χειροτονίας των Κυπρίων επισκόπων επί λατινοκρατίας, υποδηλώνοντας ίσως σύνδεση μεταξύ του Κύπριου Πατριάρχη και της ιδιαίτερης πατρίδας του. Τούτο ενισχύεται περαιτέρω από τη συμπερίληψη αναθεμάτων ενάντια σε αιρετικές ομάδες του παρελθόντος (Αρειανούς, Μακεδονιανούς, Νεστοριανούς και Απολλιναριανούς), η καταδίκη των οποίων αντικατόπτριζε συγκεκαλυμμένα την απόρριψη των Λατινικών δογμάτων και της διδασκαλίας των λατινοφρόνων από την Εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως¹². Είναι πιθανό την ίδια περίπου εποχή να αντιγράφηκαν ή να συντάχθηκαν αγιολογικά και λειτουργικά κείμενα για τους Οσιομάρτυρες της Καντάρας (1231)· ο ρόλος του Γρηγορίου Β΄ και της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως στην εν λόγω διαδικασία αποτελεί *desideratum* για την έρευνα, αν και διαφαίνεται η στροφή των Βυζαντινών ανθενωτικών προς τη λατινοκρατούμενη Κύπρο, με στόχο την εξεύρεση προτύπων στον αγώνα κατά των Λατίνων και των ενωτικών¹³.

Οι στενές εκκλησιαστικές σχέσεις μεταξύ Κύπρου και Βυζαντίου συνεχίστηκαν και μετά τον Γρηγόριο Β΄. Η Κύπρος, όπως και άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές, αποτέλεσε με διάφορους τρόπους πεδίο διείσδυσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Οι πηγές αναφέρουν την τέλεση «έξωθεν» χειροτονιών, δηλαδή χειροτονιών από επισκόπους του Οικουμενικού Πατριαρχείου, οι οποίοι δεν δεσμεύονταν από την *Κυπρία Διάταξη*¹⁴. Σε αγιολογικά κείμενα (*Βίος Γρηγορίου του Σιναΐτου και Βίος Σάββα του Νέου*) των Ησυχαστών Πατριαρχών Καλλίστου Α΄ (1350-53, 1355-63) και Φιλοθέου Α΄ (1353-55, 1364-76), η Κύπρος εντάσσεται συμβολικά στην πολιτιστική και εκκλησιαστική επικράτεια του Βυζαντίου, μέσω της δραστηριότητας Ησυχαστών πατέρων. Ιδιαίτερα ο Αθωνίτης Ησυχαστής Σάββας ο Νέος (αρχές 14ου αι.) ενεργεί με τρόπο ιεραποστολικό, «αφυπνίζοντας» τη λατινοκρατούμενη Ορθόδοξη κυπριακή κοινωνία¹⁵.

confirmed by the sources. On the contrary, we may speak of Greek adaptability and different attitudes towards the Latins, depending on various factors and the shifting political, religious, social and economic roles and contexts, thus reflecting the needs and complexities of human nature.¹¹

But how can we attest the preservation of Byzantine Orthodox identity in Latin-ruled Cyprus? To do so, we shall briefly describe some aspects of the ecclesiastical relations between Cyprus and Byzantium from the Palaeologan recovery of Constantinople (1261) to the end of the Frankish rule on the island (1489), which coincides with the beginnings of the post-Byzantine period.

The Orthodox position on the procession of the Holy Spirit (Council of Blachernae, 1285) was articulated during the patriarchate of Gregory II of Cyprus, as a response to the unionist Council of Lyons (1274) and the Latin doctrine of the *Filioque*, accepted by Gregory's predecessor, John Bekkos, and Emperor Michael VIII Palaeologos. According to Gregory, the Holy Spirit proceeds "*from the Father through the Son*" (not "*from the Father and the Son*"); this phrase seems to be echoed in the long confession of faith recited during the ordination of Orthodox Cypriot bishops under Latin rule, possibly suggesting contacts between the Cypriot patriarch and his native island. This hypothesis is further strengthened by the inclusion of condemnations directed against heretical groups of the past (Arians, Macedonians, Nestorians, Apollinarians); these creedal condemnations were, in fact, tacit expressions of rejection of the Latin doctrines and pro-Latins teachings, and had already been employed in an anti-Latin context by the Church of Constantinople.¹² Perhaps around the same period, hagiographical and liturgical texts on the Kantara Martyrs (1231) were either copied or composed. The role of Gregory II and the Church of Constantinople in this process constitutes a *desideratum* for future research; it should be noted that anti-unionist Byzantines at that time turned to Latin-ruled Cyprus in search for agonistic models in their own struggle against the Latins and unionists.¹³

The close ecclesiastical relations between Cyprus and Byzantium continued long after Gregory II's patriarchate. The Ecumenical Patriarchate was capable of penetrating into Latin-ruled areas, such as Cyprus

¹² Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (υποσ. 1), 148-149 (με περισσότερες βιβλ. ιογραφικές παραπομπές). Για την καταδίκη του *Filioque*, βλ. Χοτζάκογλου, «Αναψηλαφώντας...» (υποσ. 9), 30.

¹³ Βλ. παραπομπές και κείμενα στο Kyriacou, *Orthodox Cyprus*, 44-46, 148-149, 175 (υποσ. 119), 176 (υποσ. 122), 180 (υποσ. 162), 203, 233-237.

¹⁴ J. Darrouzès, "Notes pour servir à l'histoire de Chypre (deuxième article)", *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 20 (1956), 58-59 [αναδημ. Darrouzès, *Littérature et histoire des textes byzantins*, London 1972, XV]. Β. Κατσαρός, «Ιωσήφ Βρυεννίου, Τα πρακτικά της Συνόδου της Κύπρου», *Βυζαντινά* 21 (2000), 51· *Griechische Briefe*, 218.

¹⁵ Χρ. Κυριάκου, «Από τον όσιο Νεόφυτο τον Έγκλειστο στον όσιο Σάββα τον Βατοπαιδινό: ο προπαλαμικός Ησυχασμός στην Κύπρο και την Ανατολική Μεσόγειο (ca. 1200-ca. 1350)», *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 76 (2012, υπό έκδοση). Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (υποσ. 1), 54-55· πρβλ. Δ. Β. Γόνις, «Γεράσιμος Σιναΐτης ο εξ Ευρίπου ιεραπόστολος της Ελλάδος κατά τους χρόνους της Φραγκοκρατίας», *Θεολογία* 53.4 (1982), 1119-1142.

¹¹ Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (note 1), esp. xviii-xx, 223-26; cf. the case of the Hamilton Psalter (ca. 1300), an illustrated codex owned by Queen Charlotte of Lusignan, granddaughter of Theodore Palaeologos (despot of the Morea). The codex seems to reflect the religious and cultural interaction between the Latin West and the Byzantine East: K. M. Vafeiades, "Εικονογραφημένα χειρόγραφα της Κύπρου, 1191-1303", Eliades (ed.), *Κυπριακὰ τῶ τρόπῳ*, (note 1), 76-78.

¹² Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (note 1), pp. 148-49 (with further bibliography). For the condemnation of the *Filioque*, see Chotzakoglou, "Αναψηλαφώντας" (note 9), 30.

¹³ See references and texts in Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (note 1), 44-46, 148-49, 175 (n. 119), 176 (n. 122), 180 (n. 162), 203, 233-37.

Τον 14ο αιώνα μαρτυρείται, επίσης, η παρουσία και δραστηριότητα λογίων μοναχών κυπριακής καταγωγής στην κωνσταντινουπολίτικη Μονή των Οδηγών, την επίσημη έδρα του Πατριαρχείου Αντιοχείας στη Βασιλεύουσα: οι μοναχοί αυτοί ενεπλάκησαν στην περί Ησυχασμού έριδα, υποστηρίζοντας την αντιπαλαμική γραμμή του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα και του Πατριάρχη Αντιοχείας Ιγνατίου. Σημαντικές μορφές της αντιπαλαμικής παράταξης ήταν, επίσης, ο αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Υάκινθος (1345-46) και ο θεολόγος Γεώργιος Λαπίθης, τον οποίο ο Νικηφόρος Γρηγοράς σκιαγραφεί ως υπόδειγμα Βυζαντινού ευπατρίδη και ο Γρηγόριος Ακίνδυνος επαινεί για τον αντιλατινισμό του. Η κατά την ίδια περίοδο αφιέρωση του ανεγερθέντος (ή ανακαινισθέντος) καθεδρικού ναού της Θεοτόκου Οδηγητρίας στη Λευκωσία φαίνεται να απηχεί τον κωνσταντινουπολίτικο και αντιοχειανό προσανατολισμό του επισκόπου Σολέας: στην πρώτη φάση της έριδας περί Ησυχασμού, οι πνευματικοί ποιμένες των Ορθόδοξων της Κύπρου τάσσονταν υπέρ της καταδίκης του Γρηγορίου Παλαμά, προφανώς λόγω θεολογικού συντηρητισμού και επιθυμίας διατήρησης των δεσμών τους με τα (αντιπαλαμικά) κέντρα του υπόλοιπου Ορθόδοξου κόσμου. Κορυφαία στιγμή της αντιπαλαμικής δράσης των Κυπρίων αποτελεί η συμμετοχή τους στην αντιπαλαμική Σύνοδο του 1347, γεγονός που αντικατοπτρίζει τον τρόπο με τον οποίο οι υπόλοιποι αντιπαλαμίτες έβλεπαν τους λατινοκρατούμενους Κυπρίους: όχι ως σχισματικούς, αιρετικούς ή λατινόφρονες, αλλά ως εξίσου «Ορθοδόξους».

Η στροφή των Βυζαντινών αντιπάλων του Παλαμά προς τη Δύση και οι δραστηριότητες του παπικού λεγάτου Πέτρου Θωμά στην Ανατολή θα εντείνουν την πόλωση μεταξύ παλαμικών και αντιπαλαμικών, προκαλώντας την αντίδραση του Πατριάρχη Καλλίστου Α'. Σε εγκύκλιο επιστολή του προς τους Κυπρίους (1361-62), ο Κάλιστος συγγαίρει τους Ορθοδόξους για την αντίστασή τους κατά του λεγάτου, επιχειρεί να τονώσει το φρόνημά τους και τους παραινεί να αποφεύγουν τους αντιπαλαμίτες, οι οποίοι κατηγορούνται ως λατινόφρονες. Έκτοτε, η πλάστιγγα γέρνει υπέρ της παλαμικής παράταξης: η επιστολή (1371) του Ιωάννου Καντακουζηνού (μοναχού Ιωάσαφ) προς τον επίσκοπο Καρπασίας Ιωάννη, έναν από τους ιεράρχες που σχετίζονται με την ανέγερση και διακόσμηση του μεγαλοπρεπούς βυζαντινογοτθικού καθεδρικού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στην Αμμόχωστο, τεκμηριώνει τη σταδιακή, πλην όμως σταθερή, αποδοχή της παλαμικής θεολογίας από μέλη της Ορθόδοξης κυπριακής ιεραρχίας¹⁶.

and other Greek lands under occupation. The sources mention the performance of “external” ordinations by bishops of the Ecumenical Patriarchate who were not bound by the *Bulla Cypria*.¹⁴ In hagiographical texts (the *Life of Gregory of Sinai* and the *Life of Saint Sabbas the Young*) by the pen of the hesychast patriarchs Kallistos I (1350–53, 1355–63) and Philotheos I (1353–55, 1364–76) Cyprus is symbolically incorporated, through the activity of hesychast fathers, into the Byzantine cultural and ecclesiastical sphere of influence. Particularly the Athonite hesychast Sabbas the Young (early 14th century), undertakes a missionary journey in Cyprus, eventually “awakening” (in the spiritual sense) Latin-ruled Orthodox Cypriot society.¹⁵

The presence and activities of Cypriot scholarly monks in the monastery of the Hodegoi in Constantinople, seat of the Patriarchate of Antioch, is also attested during the 14th century. These monks became involved in the controversy over Hesychasm, supporting the anti-Palamite line of Ecumenical Patriarch John Kalekas and Patriarch Ignatios of Antioch. Prominent personalities of the anti-Palamite party were also the Cypriot Hyakinthos, archbishop of Thessalonica (1345–46), and his compatriot George Lapithes, described by Nikephoros Gregoras as the ideal Byzantine aristocrat; similarly, Gregory Akindynos praises Lapithes for his anti-Latinism. Around the same period, the dedication of the newly-erected (or renovated) cathedral of the Theotokos Hodegetria at Nicosia seems to reflect the Constantinopolitan and Antiochene orientation of the bishop of Solea: during the first phase of the Hesychast Controversy, Orthodox spiritual leaders in Cyprus advocated the condemnation of Gregory Palamas, apparently due to theological conservatism and the desire to keep up with the prevailing anti-Palamism of other Orthodox centres. The climax of the Cypriots’ opposition against Palamas was their participation in the anti-Palamite council of 1347. The Cypriot participation indicates that other Byzantine anti-Palamites perceived the Latin-ruled Cypriots as equally “Orthodox”, and not as schismatics or “Latin-minded”. The gradual turn of Byzantine anti-Palamites to the West and the coercive activities of papal legate Peter Thomas in the East intensified the polarisation between Palamites and anti-Palamites, causing the intervention of Patriarch Kallistos I. In his encyclical letter to the Cypriots (1361–62), Kallistos praises the Orthodox for

¹⁶ J. Darrouzès, «Lettre inédite de Jean Cantacuzène relative à la controverse palamite», *Revue des études byzantines* 17 (1959), 7-27· Κ. Π. Κύρρης, «Ο Κύπριος Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Υάκινθος (1345-6) και ο ρόλος του εις τον αντιπαλαμικόν αγώνα», *Κυπριακαί Σπουδαί* 25 (1961), 91-122· Κ. Π. Κύρρης, «Η Κύπρος και το ησυχαστικόν ζήτημα κατά τον XIV αιώνα», *Κυπριακαί Σπουδαί* 26 (1962), 21-31· Δ. Β. Γόνης, «Ειδήσεις για την Εκκλησία της Κύπρου κατ’ ανέκδοτη επιστολή Πατριάρχου Κων/πόλεως (μέσα 14’ αι.)», στο Θ. Παπαδόπουλλος και Β. Εγγλεζάκης (επιμ.), *Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου* (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982), τ. 2, Λευκωσία 1986, 333-

¹⁴ J. Darrouzès, “Notes pour servir à l’histoire de Chypre (deuxième article)”, *Κυπριακαί Σπουδαί* 20 (1956), 58-59 [rpt. Darrouzès, *Littérature et histoire des textes byzantins* (London, 1972), XV]; B. Katsaros, “<Ιωσήφ Βρυεννίου> Τὰ πρακτικά τῆς Συνόδου τῆς Κύπρου”, *Βυζαντινά* 21 (2000), 51; *Griechische Briefe*, 218.

¹⁵ Chr. Kyriacos, “Από τον όσιο Νεόφυτο τον Έγκλειστο στον όσιο Σάββα τον Βατοπαιδινό: ο προπαλαμικός Ησυχασμός στην Κύπρο και την Ανατολική Μεσόγειο (ca. 1200–ca. 1350)”, *Κυπριακαί Σπουδαί* 76 (2012, forthcoming); Kyriacos, *Orthodox Cyprus* (note 1), 54-55; cf. D. B. Gones, “Γεράσιμος Σιναΐτης ό έξ Ευρίπου ιεραπόστολος τῆς Ελλάδος κατά τούς χρόνους τῆς Φραγκοκρατίας”, *Θεολογία* 53.4 (1982), 1119-42.

Γύρω στο 1400, η Κύπρος θεωρείται παλαμικό νησί¹⁷, όμως η περιρρέουσα ατμόσφαιρα, που χαρακτηρίζεται από την αυξανόμενη διάσταση μεταξύ ενωτικών και αν-θενωτικών, επιτάσσει την ανάπτυξη αυστηρότερων (ή θεολογικά ακριβέστερων) κριτηρίων για τον καθορισμό της ορθής πίστης. Στις αρχές του 15ου αιώνα, φαίνεται ότι οι προσφάτως αποδεχθέντες τα παλαμικά δόγματα Αντιοχείς κατηγορούσαν τους Κυπρίους ως λατινόφρονες, παρακάμπτοντας τη συγκαταβατικότερη (έως τη στιγμή εκείνη) στάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Βρισκόμαστε στην περίοδο «αυτοχθονοποίησης» του φραγκικού βασιλείου των Λουζινιάν και της Λατινικής Εκκλησίας του νησιού, εποχή πολιτικής κρίσης και πολιτιστικής αυτονομίας της Κύπρου από τη Δύση. Οι εξελίξεις αυτές λειτούργησαν ως μήτρα για την ενίσχυση των δεσμών μεταξύ των διαφόρων εθνικών και θρησκευτικών ομάδων του νησιού, εγείροντας κατηγορίες περί «λατινοφροσύνης» των Ορθόδοξων Κυπρίων.

Ως απάντηση στο *de facto* σχίσμα, τρεις από τους τέσσερις Κυπρίους ιεράρχες (ο επίσκοπος Λευκάρων αποστασιοποιείται) ζητούν να συλλειτουργήσουν με κληρικούς ή ιεράρχες του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το ζήτημα συζητιέται στη Βασιλεύουσα και οι βυζαντινές αρχές (αυτοκράτορας, σύγκλητος, πατριάρχης και μέρος της πατριαρχικής συνόδου) αποφασίζουν να σταλεί στην Κύπρο ο μοναχός Ιωσήφ Βρυέννιος για να συλλειτουργήσει με τους Κυπρίους ως τοποτηρητής του Πατριάρχη. Ο Βρυέννιος, τον οποίο απασχολεί έντονα η διατήρηση της Ορθόδοξης ταυτότητας του Βυζαντίου, έχει προαποφασίσει μυστικά να απορρίψει το αίτημα των Κυπρίων, ως λατινοφρόνων, εκφράζοντας παρόμοιες ανησυχίες μελών της πατριαρχικής συνόδου. Έτσι, στη Σύνοδο της Κύπρου (1406), χρησιμοποιεί τη ρητορική του δεινότητα και τις θεολογικές του γνώσεις για να κατηγορήσει τους Κυπρίους ως λατινόφρονες, καθώς ο όρκος πίστης προς τον πάπα και τους Λατίνους επισκόπους θεωρείται, όπως και επί Γερμανού Β', σοβαρό παράπτωμα. Δεύτερη απόπειρα των Κυπρίων να αποκαταστήσουν τις σχέσεις τους με την Κωνσταντινούπολη (1412) πέφτει στο κενό. Ο Βρυέννιος σπεύδει να πληροφορήσει άμεσα την Ορθόδοξη οικουμένη για το ποιόν των Κυπρίων: από το 1406/12 έως το 1572, οι Κύπριοι θεωρούνται επίσημως σχισματικοί, άρα τελούν εκτός κοινωνίας¹⁸.

Η *bullā unionis* της Συνόδου της Φλωρεντίας (1439) ενισχύει ακόμη περισσότερο τη διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ των διαφόρων εθνικών και θρησκευτικών ομάδων του νησιού, ενώ παράλληλα επιτρέπει στους Ορθόδοξους επισκόπους να αναλάβουν τον

their resistance against the legate, provides spiritual encouragement in their struggle for the preservation of Orthodoxy and instructs them to avoid the anti-Palamites, now accused of being "Latinisers". From that moment onwards, the Palamites began gaining ground: the letter (1371) sent by John Kantakouzenos (Joasaph the Monk) to bishop John of Karpasia, one of the prelates associated with the building and decoration of the great Byzantino-Gothic cathedral of St George of the Greeks in Famagusta, reveals the gradual, yet consistent, acceptance of Palamite theology by members of the Orthodox Cypriot hierarchy.¹⁶

Around 1400 Cyprus is labelled a "Palamite island",¹⁷ yet the prevailing atmosphere, highlighted by increasing tension between unionists and anti-unionists, was calling for the employment of stricter (or more precise from a theological perspective) criteria for the determination of the orthodox faith. In the early 15th century, it seems that the Antiochenes, who had only recently adopted the Palamite line, accused the Cypriots of being "Latin-minded", departing from the traditionally moderate approach of the Ecumenical Patriarchate. It should be stressed that the same period witnessed the "indigenisation" of the Frankish Lusignan kingdom and the island's Latin Church; it was also marked by political crisis and the cultural autonomy of Cyprus from the West. These developments became the matrix for the cultivation of stronger bonds between the Cypriot ethno-religious communities, thus leading to accusations of Latinisation on the part of non-Cypriot Orthodox. In response to the *de facto* schism, three of the four Cypriot bishops (the bishop of Leukara distanced himself from the others) requested a formal concelebration with clerics or hierarchs of the Ecumenical Patriarchate. The Cypriot appeal was discussed in the capital; the Byzantine authorities (namely the emperor, senate, patriarch and part of the patriarchal synod) decided to send the monk Joseph Bryennios to Cyprus, in order to concelebrate with the Cypriots as patriarchal *locum tenens*. Bryennios, who was deeply concerned about the preservation of Orthodox identity of Byzantium, had decided in advance to reject the Cypriots as Latinisers; his hierocratic views were shared by some members of the patriarchal synod. During the Synod of Cyprus (1406), Bryennios employed his rhetorical skills and

350· Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (υποσ. 1), 81-129, 239-245.

¹⁷ R.-J. Loenertz (εκδ.), *Correspondance de Manuel Calecas*, Città del Vaticano 1950, 277.

¹⁸ Κατσαρός, «Ιωσήφ Βρυέννιου, Τα πρακτικά της Συνόδου...», 21-56· Ε. Βούλγαρης (εκδ.), Ιωσήφ Μοναχού του Βρυέννιου τα ευρεθέντα, τ. 2, Λειψία 1768, 1-25· Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (υποσ. 1), 134-151.

¹⁶ J. Darrouzès, "Lettre inédite de Jean Cantacuzène relative à la controverse palamite", *Revue des études byzantines* 17 (1959), 7-27; C. P. Kyris, "Ο Κύπριος Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Υάκινθος (1345-6) και ο ρόλος του εις τὸν ἀντιπαλαμικὸν ἀγῶνα", *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 25 (1961), 91-122; Kyris, "Ἡ Κύπρος καὶ τὸ ἡσυχαστικὸν ζήτημα κατὰ τὸν XIV αἰῶνα", *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 26 (1962), 21-31; D. B. Gones, "Εἰδήσεις γὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου κατ' ἀνέκδοτον ἐπιστολὴν Πατριάρχου Κων/πόλεως (μέσα 14' αἰ.)", *Πρακτικὰ τοῦ Δευτέρου Διεθνoῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου* (Λευκωσία, 20-25 Ἀπριλίου 1982), vol. 2, ed. Th. Papadopoulos and B. Englezakis (Nicosia, 1986), 333-50; Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (note 1), 81-129, 239-45.

¹⁷ *Correspondance de Manuel Calecas*, ed. R.-J. Loenertz, Città del Vaticano, 1950, 277.

ποιμαντικό ρόλο των Λατίνων ομολόγων τους¹⁹, εκμεταλλευόμενοι τη συχνή απουσία των Λατίνων ιεραρχών από το νησί, την «αυτοχθονοποίηση» της τοπικής Λατινικής Εκκλησίας και τον βασιλικό έλεγχο επί των εκκλησιαστικών υποθέσεων. Παράλληλα, συνεχίζεται έως τα τέλη της βενετικής κυριαρχίας ο πνευματικός αγώνας για διατήρηση της Ορθόδοξης παράδοσης, ενώ απορρίπτονται τα Λατινικά δόγματα και οι αντίστοιχες λειτουργικές πρακτικές²⁰.

Η *de facto* αποκατάσταση των σχέσεων μεταξύ Κύπρου και Ορθόδοξου κόσμου θα είναι σταδιακή και θα έχει αρχικά βάση πολιτιστική: η δυναμική βασιλίσα της Κύπρου Ελένη Παλαιολογίνα (1442-58)²¹—κόρη του δεσπότη Θεοδώρου Β' του Μυστρά, ανιψιά του Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου και σύζυγος του Ιωάννη Β' Λουζινιάν—θα ανακαινίσει και θα ενισχύσει τη Μονή του Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, προσφέροντας καταφύγιο σε πρόσφυγες μοναχούς από την Κωνσταντινούπολη μετά το 1453²². η μονή θα γίνει κέντρο αντιγραφής χειρογράφων, διαδραματίζοντας, όπως φαίνεται, σημαντικό ρόλο στην εισαγωγή της γραφής του τύπου των Οδηγών στο νησί και στη δημιουργία μιας ανθηρής καλλιγραφικής παράδοσης επί βενετοκρατίας²³. Επιδράσεις της τέχνης του Μυστρά στην κυπριακή ζωγραφική έχουν, επίσης, συνδεθεί με την Παλαιολογίνα και θεωρούνται ότι συνεισέφεραν στην αναγέννηση της κυπριακής εκκλησιαστικής τέχνης στα τέλη του 15ου και κατά τον 16ο αιώνα²⁴. Η πιθανή κυπριακή προέλευση του *Ανακαλήματος*

theological acumen to demonstrate that the Cypriots were “Latin-minded” (as during the patriarchate of Germanos II, the oath of submission to the pope and the Latin bishops was considered a serious obstacle in maintaining undisturbed sacramental communion). A second Cypriot attempt to restore relations with Constantinople (1412) also failed. Bryennios hastened to inform the entire Orthodox world on the doctrinal and moral deviation of the Cypriots: from 1406/12 to 1572 the Cypriots were officially considered schismatics and, thus, outside sacramental communion.¹⁸

The *bull* unionis of the Council of Florence (1439) strengthened the process of interaction between the island's ethnoreligious communities, giving the opportunity to Orthodox bishops to “usurp” the pastoral role of Latin prelates,¹⁹ as a result of Latin clerical absenteeism, the process of Latin ecclesiastical “indigenisation” and the “royalisation” of church affairs. The spiritual struggle for the preservation of the Orthodox tradition continued until the end of the Venetian period, while the Latin doctrines and liturgical practices continued to be rejected.²⁰ The *de facto* restoration of relations between Cyprus and the Orthodox world were gradual and had a cultural basis: the dynamic queen of Cyprus, Helena Palaeologina (1442-58)²¹—daughter of Theodore II Palaeologos, despot of the Morea, niece of Constantine XI Palaeologos and wife of John II of Cyprus—renovated and supported the monastery of St George of Mangana, offering shelter to refugee monks from Constantinople after 1453;²² the monastery became a centre for the copying of Greek manuscripts and the transmission of the Hodegoi style in Cyprus, enabling the establishment of a flourishing calligraphic tradition on the island under the Venetians.²³ Artistic

¹⁹ Βλ., π.χ., *The Cartulary* (υποσ. 2), αρ. 94.

²⁰ Chr. Kyriacou, *The Orthodox Church in Frankish- and Venetian-ruled Cyprus (1191-1571): Society, Spirituality and Identity*, αδημ. διδακτορική διατριβή (Royal Holloway, University of London, 2016), παράρτ. III-IV· Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (υποσ. 1), 152-222, 247-250.

²¹ A. Vacalopoulos, “Une reine grecque de Chypre mal comprise par les historiens, Hélène Paléologine (1442-1458)”, στο Α. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου* (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969), τ. 2, Λευκωσία 1972, 277-284· Chr. Kaoulla, “Helena Palaiologina of Cyprus (1442-1458). Myth and History”, *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 32 (2006), 109-150· Th. Ganchou, “La rébellion de Jacques de Flory, comte de Jaffa, contre son ‘roi’ Hélène de Chypre (1455)”, στο T. Papacostas και G. Saint-Guilain (επιμ.), *Identity/Identities in Late Medieval Cyprus. Papers given at the ICS Byzantine Colloquium (London, 13-14 June 2011)*, Nicosia 2014, 103-194.

²² R. M. Dawkins (εκδ.), *Leontios Makhairas, Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled “Chronicle”*, v. 1, Oxford 1932, παρ. 711· M. Πιερής και Α. Νικολάου-Κονναρή (εκδ.), *Λεοντίου Μαχαιρά, Χρονικό της Κύπρου. Παράλληλη διπλωματική έκδοση των χειρογράφων*, Λευκωσία 2003, 461· Γ. Κεχαγιόγλου (εκδ.), *Τζώρτζης (Μ)πουστρός (Γεώργιος Βο(σ)τρ(υ)νός ή Βουστρώνιος), Δίηγησης Κρονίκας Κύπρου*, Λευκωσία 1997, 12-13, 342· R. de Mas Latrie (εκδ.), *Chronique de l'île de Chypre par Florio Bustron*, Paris 1884, 372· Θ. Παπαδόπουλλος, G. Grivaud, Γ. Α. Ιωαννίδης και Χρ. Α. Παντελίδης (εκδ.), *Estienne de Lusignan, Chorograffia* (Bologna 1573), Λευκωσία 2004, ff. 60^r, 63^r· Θ. Παπαδόπουλλος και G. Grivaud (εκδ.), *Estienne de Lusignan, Description de toute l'île de Cypr* (Paris 1580), φωτογρ. ανατ.: Λευκωσία 2004, ff. 78^r, 161^v.

²³ Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη στην Κύπρο μετά την Άλωση του 1453», στο Ε. Χρυσός (επιμ.), *Η Άλωση της Πόλης*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1999, 135-141.

²⁴ A. Papageorgiou, *Icons of Cyprus*, Nicosia 1992, 107· Α. και Ι. Στυλιανού, «Η βυζαντινή τέχνη κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας (1191-1570)», στο Θ. Α. Παπαδόπουλλος (επιμ.), *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Δ', 1320-1321· Δ. Α. Τριανταφυλλόπουλος, «Η τέχνη στην Κύπρο από την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1453) έως την έναρξη της Τουρκοκρατίας (1571): βυζαντινή/μεσαιωνική ή μεταβυζαντινή», στο Α. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου* (Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996), τ. 2, Λευκωσία 2001, 621-

¹⁸ Katsaros, “Ιωσήφ Βρυεννίου, Τὰ πρακτικά τῆς Συνόδου”, 21-56; Ιωσήφ Μοναχού τοῦ Βρυεννίου τὰ εὐρεθέντα, vol. 2, ed. E. Boulgares, Leipzig, 1768, 1-25; Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (note 1), 134-51.

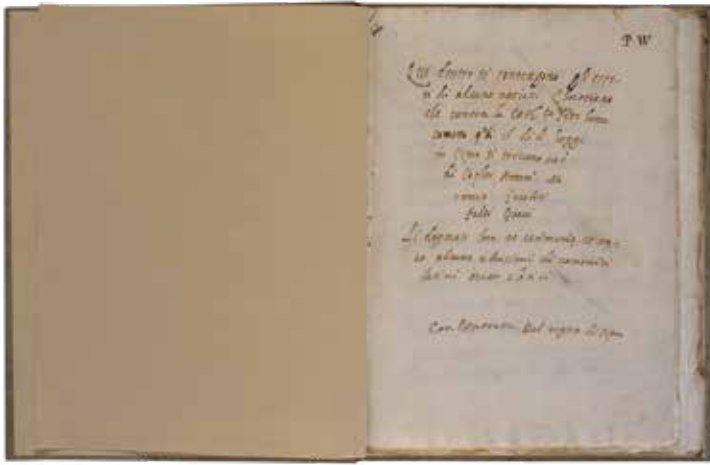
¹⁹ See, e.g., *The Cartulary* (note 2), no. 94.

²⁰ Chr. Kyriacou, *The Orthodox Church in Frankish- and Venetian-ruled Cyprus (1191-1571): Society, Spirituality and Identity*, unpublished doctoral thesis (Royal Holloway, University of London, 2016), app. III-IV; Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (note 1), 152-222, 247-50.

²¹ A. Vacalopoulos, “Une reine grecque de Chypre mal comprise par les historiens, Hélène Paléologine (1442-1458)”, *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969, vol. 2, ed. A. Papageorgiou, Nicosia, 1972, 277-84; Chr. Kaoulla, “Helena Palaiologina of Cyprus (1442-1458). Myth and History”, *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 32 (2006), 109-50; Th. Ganchou, “La rébellion de Jacques de Flory, comte de Jaffa, contre son ‘roi’ Hélène de Chypre (1455)”, *Identity/Identities in Late Medieval Cyprus. Papers given at the ICS Byzantine Colloquium, London, 13-14 June 2011*, ed. T. Papacostas and G. Saint-Guilain, Nicosia, 2014, 103-94.

²² Leontios Makhairas, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled “Chronicle”*, vol. 1, ed. R. M. Dawkins, Oxford, 1932, par. 711 [= *Λεοντίου Μαχαιρά, Χρονικό της Κύπρου. Παράλληλη διπλωματική έκδοση των χειρογράφων*, ed. M. Pieris and A. Nicolaou-Konnari, Nicosia, 2003, 461]; *Τζώρτζης (Μ)πουστρός (Γεώργιος Βο(σ)τρ(υ)νός ή Βουστρώνιος), Δίηγησης Κρονίκας Κύπρου*, ed. G. Kechagioglou, Nicosia, 1997, 12-13, 342; *Chronique de l'île de Chypre par Florio Bustron*, ed. R. de Mas Latrie, Paris, 1884, 372; *Estienne de Lusignan, Chorograffia*, ed. Th. Papadopoulos, G. Grivaud, G. A. Ioannides and Ch. A. Pantelides, Bologna, 1573; Nicosia, 2004, ff. 60^r, 63^r; *Estienne de Lusignan, Description de toute l'île de Cypr*, ed. Th. Papadopoulos and G. Grivaud, Paris, 1580 phot. repr.: Nicosia, 2004, ff. 78^r, 161^v.

²³ C. N. Constantinides, “Πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη στην Κύπρο μετά την Άλωση του 1453”, *Η Άλωση της Πόλης*, ed. E. Chrysos,

Εικ. 2 Κώδικας B-030 από τη Συλλογή Χειρογράφων και Παλαιτύπων του Πολιτιστικού Ιδρύματος της Τράπεζας Κύπρου, f. 1r. Ο κώδικας αποτελεί συμπύκνωση διάφορων εγγράφων που χρονολογούνται στα τέλη της Βενετοκρατίας. Περιέχει μια σημαντική πραγματεία περί των σφαλμάτων των διάφορων εθνοθησκευτικών κοινοτήτων της Κύπρου (Ελλήνων, Αρμενίων, Κοπτών, Μαρωνιτών και Ιακωβιτών), γραμμένη από ανώνυμο συγγραφέα, μέλος της Λατινικής Εκκλησίας, γύρω στα 1560. Ο κώδικας αποτελεί σημαντική πηγή για τη διατήρηση της Ορθόδοξης παράδοσης στη λατινοκρατούμενη Κύπρο. (Η φωτογραφία αναδημοσιεύεται από το Kyriacou, *Orthodox Cyprus*, 197.)

Fig. 2 Codex B-030, f. 1r from the Manuscripts and Rare Books Collection of the Bank of Cyprus Cultural Foundation. The codex is a compilation of materials dated around the end of Venetian rule in Cyprus. It contains an important treatise on the "errors" of the various ethnoreligious communities of Cyprus (Greeks, Armenians, Copts, Maronites and Jacobites), composed by an anonymous member of the Latin Church in ca. 1560. The codex is a key source concerning the preservation of the Orthodox tradition in Latin-ruled Cyprus. (Image reprinted from Kyriacou, *Orthodox Cyprus*, 197.)

της Κωνσταντινόπολης, ποιήματος το οποίο αποδίδεται σε λόγιο του κύκλου της Παλαιολογίνας²⁵, ενδέχεται να αντικατοπτρίζει τη διατήρηση της μνήμης της πτώσεως της Βασιλεύουσας σε μια περίοδο που η Κύπρος καθίστατο προπύργιο του χριστιανικού κόσμου κατά των Οθωμανών²⁶.

Οι ρίζες της πολιτιστικής προσέγγισης με τον ύστερο βυζαντινό κόσμο, μπολιασμένες από την τοπική κυπριακή παράδοση και τον ιταλικό ουμανισμό, θα δώσουν καρπούς στην εκπνοή του 15ου και κατά τον 16ο αιώνα. Η «Ορθόδοξη Αναγέννηση» της βενετοκρατίας χαρακτηρίζεται από εκλεκτικισμό, δημιουργικότητα και επιστροφή στην καρδιά της Ορθόδοξης πνευματικότητας, στο πλαίσιο σχέσεων με τα σημαντικότερα κέντρα του μεταβυζαντινού κόσμου (Αθως, Συρία, Άγιοι Τόποι, Σινά, Αιγαίο, Κωνσταντινούπολη και Βενετία), προετοιμάζοντας την *de jure* αποκατάσταση κοινωνίας με τα Ορθόδοξα πατριαρχεία στα 1572²⁷.

influenced from Mystra on Cypriot painting have also been associated with the reign of the Palaeologina and are considered to have contributed to the renaissance of the Cypriot ecclesiastical art in the late 15th and the 16th century.²⁴ It has also been argued that the, possibly Cypriot, *Lament for Constantinople* (*Ανακάλυψη της Κωνσταντινόπολης*), attributed to the poets and scholars of Palaeologina's circle,²⁵ reflects the preservation of memories concerning the Fall of Constantinople, in a period when Cyprus became a Christian stronghold against the Ottomans.²⁶ The roots of the cultural rapprochement with the late Byzantine world, enriched with tastes from the local Cypriot tradition and Italian humanism, would bear fruits at the turn of the 15th century. The "Orthodox Renaissance" of the Venetian rule is marked by eclecticism, creativity and a return to the heart of Orthodox spirituality, within a broader framework of relations with the most significant centres of the post-Byzantine world (Mount Athos, Syria, the Holy Land, Mount Sinai, the Aegean Islands, Constantinople and Venice), paving the way for the *de jure* restoration of communion with the Orthodox patriarchates in 1572.²⁷

Athens–Thessaloniki 1999, 135–41.

650· Χ. Χοτζάκογλου, «Φωτίζοντας τη χριστιανική τέχνη της Κύπρου: από την αυγή των πρώτων βασιλικών μέχρι την οθωμανική ημισέληνο (4ος–16ος αι.)», στο Α. Μαραγκού, Γ. Γεωργιάς, Τ. Ε. Σκλαβενίτης και Κ. Σ. Στάικος (επιμ.), *Κύπρος: από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Αθήνα 2007, 197· Ι. Α. Ηλιάδης, «Η Κυπροαναγεννησιακή Ζωγραφική: Το Λατινικό Παρεκκλήσιο της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη και τα παρεμφερή μνημεία», τ. Α', αδημ. διδακτορική διατριβή (Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2008), 73, 102–103, 124–125, 162, 207, 361, 366. Η επίδραση της τέχνης του Μυστρά στην κυπριακή τέχνη δεν αποτελεί παρά συνέχεια της αδιάκοπης πολιτιστικής παρουσίας του Βυζαντίου στο νησί, όπως τεκμηριώνεται και από την ενδελεχή μελέτη της κυπριακής ζωγραφικής στον τόμο Ηλιάδης, *Κυπριακό το τρόπο* (υποσ. 8).

²⁵ Ε. Κριαράς (εκδ.), Γ. Κεχαγιόγλου (επιμ.), *Ανακάλυψη της Κωνσταντινόπολης*, Θεσσαλονίκη 2012.

²⁶ Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (υποσ. 1), 159–163, 187–189.

²⁷ Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (υποσ. 1), 199–204.

²⁴ Α. Papageorgiou, *Icons of Cyprus*, Nicosia 1992, 107; Α. and Ι. Stylianou, «Η βυζαντινή τέχνη κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας (1191–1570)», *Ιστορία της Κύπρου*, vol. IV, ed. Papadopoulos, 1320–21; D. D. Triantaphyllopoulos, «Η τέχνη στην Κύπρο από την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1453) έως την έναρξη της Τουρκοκρατίας (1571): βυζαντινή/μεσαιωνική ή μεταβυζαντινή;», *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου* (Λευκωσία, 16–20 Απριλίου 1996), vol. 2, ed. Α. Papageorgiou, Nicosia, 2001, 621–50; Ch. Chotzakoglou, «Φωτίζοντας τη χριστιανική τέχνη της Κύπρου: από την αυγή των πρώτων βασιλικών μέχρι την οθωμανική ημισέληνο (4ος–16ος αι.)», *Κύπρος: από την αρχαιότητα έως σήμερα*, ed. Α. Μαραγκού, Γ. Γεωργιάς, Τ. Ε. Σκλαβενίτης και Κ. Σ. Στάικος, Athens, 2007, 197; Ι. Α. Ηλιάδης, *Η Κυπροαναγεννησιακή Ζωγραφική: Το Λατινικό Παρεκκλήσιο της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη και τα παρεμφερή μνημεία*, vol. I, unpublished doctoral thesis (University of Cyprus, 2008), 73, 102–103, 124–25, 162, 207, 361, 366. The influence of the art of Mystras on Cypriot art is a continuation of the uninterrupted cultural presence of Byzantium on the island, as also evidenced by the comprehensive study of Cypriot painting in the volume Ηλιάδης, *Κυπριακό το τρόπο* (note 8).

²⁵ *Ανακάλυψη της Κωνσταντινόπολης*, ed. Ε. Κριαράς and Γ. Κεχαγιόγλου, Thessalonika, 2012.

²⁶ Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (note 1), 159–63, 187–89.

²⁷ Kyriacou, *Orthodox Cyprus* (note 1), 199–204.